

SABRİ F. ÜLGENER VE İKİ ESERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Arş. Gör. Fatma Torun^x
Prof. Dr. Hacı Duran^{xx}

ÖZET

Ülgener Osmanlı Devleti'nin son yıllarını yaşamış, Türkiye'nin iktisadi tarihi konusunda önemli eserler bırakmış bir iktisatçıdır, sosyal bilimcidir. Yaşam biçimini eserlerine yansıtmış bir düşünürdür. Eserleri arasında önemli bir yer tutan "Zihniyet ve Din" ile "Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Zihniyeti" adlı iki eseri bu makalede değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İktisat Zihniyeti, Tasavvuf, Üretim, İktisadi Ahlâk, Tasarruf, Protestan Ahlâkı

ABSTRACT

Prof. Dr. Sabri Ulgener who was born in the last years of Ottoman Empire is an important economist and sociologist in the economy history of Turkey. Sabri Ulgener was affected by his neighborhood and period in which he lived. This effect can be seen in his works. There are two important books of him called "Zihniyet ve Din" and "Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti". In this research these two books are investigated and evaluated. To evaluate objectively, necessary literature review is done.

Key Words: Economic Thought, Islamic Mysticism, Production, Economic Ethic, Saving, Protestant Ethic

GİRİŞ

Türkiye'nin ünlü sosyal bilimcilerinden biri olarak kabul edilen Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'in Türk iktisat hayatına kazandırdığı pek çok eser mevcuttur.

^x Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü

^{xx} Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü

“Zihniyet ve Din” ve “Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti” bu eserlerden sadece iki tanesidir. Bu çalışmada Sabri Ülgener’in bu iki kitabı üzerinde durulacak ve bu kitapların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Kitapların değerlendirmesine geçmeden önce Sabri Ülgener’in hayatından ve yaşadığı hayatın bu kitaplardaki etkisinden kısaca bahsetmek gerekir. Çünkü yaşamı eserleriyle bütünleşen bir iktisatçımızdır. Onun hayatını öğrencisi, A. Güner Sayar’ın yazdıklarından özetleyerek aktarmak gerekir:

Sabri Ülgener, Osmanlı’nın son demlerini yaşadığı 1911 yılının mayıs ayında İstanbul’daki Fatma Sultan Cami dergâhında dünyaya geldi. Ülgener’in dedesi İsmail Necati Efendi Nakşibendî şeyhlerinden, babası Mehmet Fehmi Efendi de bu tarikat terbiyesi ile yetişmiş değerli bir zattır. Bu iki değerli zat da ahlâki değerlere çok büyük önem veren ve bu değerleri yaşam felsefesi olarak benimsemiş insanlardı. Yaşamlarının büyük bir kısmını tasavvufa ayırmış ve zaman zaman sarayda dini vaazlar vermişlerdir. Sabri Ülgener bilhassa çocukluk yıllarını bu tasavvufi ortamda geçirmiş ve bu ortamdan son derece etkilenmiştir. Bu etki Ülgener’in kitaplarında da dikkatimizi çekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Sabri Ülgener’in öğrencisi olan ve o da Sabri Ülgener gibi bu alanda adından söz ettiren Prof. Dr. Ahmet Güner Sayar, Sabri Ülgener’in biyografisini yazdığı “Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener” adlı kitabında şunları söylemektedir:

“Fikri hayatının kristalleşmesinde bir sosyal bilimci olarak din sosyolojisinden hareketle iktisat zihniyeti araştırmalarına yönelmesinde onun “baba” tarafından tevarüs ettiği eğilimlerin payı büyüktür. Dedesi İsmail Necati Efendi ile babası Mehmet Fehmi Efendi mahfiyetkar, içe dönük, ihtiraslarını törpüleyip masivadan mücerret olmuş insanlardı. Din ve şeriat kurallarına uymada gösterdikleri dikkat ve titizlik onları Sünni ulema ve ağırbaşlı sufiler grubuna dahil etmişti. Ahlâki bir idealizm üzerine davranışlarını inşa eden bu mübarek insanlar dost-arkadaş çevrelerinde karşılaştığı şerri ve tasavvufi meselelerin halinde çözümlenmede bulundular, malzemeler sundular. Sabri Ülgener de eserleri ile fikhi ve tasavvufi akıma fevkalade bir takiple nüfuz etmiş, bilhassa “Zihniyet ve Din” başlıklı mühim eserinde dede-baba etkisini içten dışarıya çekerek satırlar arasına boca etmişti.”¹

Sabri Ülgener’in çocukluğu bu ortamda geçerken ilk ve orta tahsilini tamamladı. Lise tahsilini İstanbul Erkek Lisesi’nde tamamlayan Ülgener, bu

¹ Sayar, A. G., Bir Entelektüelin Portresi: Sabri F. ÜLGENER, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2007, sh.25.

okuldan mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Ülgener Hukuk Fakültesi'nde 1933–1935 yılları arasında belki de o çok değerli eserleri vermesine vesile olan Alman hocalardan ders almıştır. Zaten dini, edebi ve tarihi kitaplarla aile ortamında çok küçük yaşlarda tanışmış olan Ülgener Hukuk Fakültesi'nde de disiplinli çalışma hayatına uyma konusunda hiç zorlanmamış ve iktisada da ayrı bir merak salmıştır. Hukuk Fakültesi'nden 1935 yılında mezun olan Ülgener akademik hayata atılmak istiyordu. Mezun olduğu yıl 25 TL maaşla aynı fakültenin “İktisadiyat ve İctimaiyat” kürsüsüne asistan oldu.²

Bu dönemde Almanya'da Hitler'in zulmünden kaçan bir grup Alman bilim adamı (sosyal bilimciler) bu fakültede ders vermekteydiler. Bu bilim adamları arasında Kessler, Rüstow, Neumark, ve Isaac bulunmaktaydı. Sabri Ülgener gibi Almancası iyi olan asistanlar da onların derslerine tercümanlık yapmaktaydılar. Ülgener Neumark'ın derslerinde tercümanlık yapmıştır. Bu sayede hem Neumark ile iyi bir ilişki kurmuş hem de Neumark'ın düşünce hayatından etkilenmiştir. Bu fakültedeki Alman hocalar Ülgener'in gelecekte yazacağı eserlerine ilham kaynağı olmuşlardır. Onların etkisi Ülgener'in pek çok eserinde hissedilebilmektedir.

Sabri Ülgener 1936'da İktisat Fakültesi kurulunca buraya geçmiştir. 1941'de doçent 1951'de profesör olan Ülgener, iki kez fakülte dekanlığı yaptı. 1958-1959 yılları arasında Federal Almanya'daki Münih Üniversitesi'nde, 1964-1965 yılları arasında ABD'deki Columbia Üniversitesi'nde konuk profesör olarak ders verdi. 1981'de emekliye ayrıldı. Keynesçi iktisat düşüncesini ve makro ekonomi öğrenimini Türkiye'de ilk kez sistemli hale getiren Ülgener, Max Weber'in Batı Avrupa'da kapitalizmin ruhunu Protestan ahlâkının belirlediği görüşünden yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı-Türk toplumuna uyarlamaya çalıştı. Bu doğrultuda Türkiye'nin ekonomik geriliğinde, kuşaktan kuşağa aktarılan düşünce geriliğinin önemli bir rol oynadığını ileri sürerek Max Weber'in geliştirdiği yaklaşımın Türkiye'deki ilk önemli temsilcisi oldu. 1983 yılında ise hayata gözlerini yumdu.³

Görüldüğü gibi Sabri Ülgener gerek çocukluk ve gençlik yıllarında, gerekse eğitim hayatında kendini oldukça etkileyen ortamlarda yetişmiştir. Çocukluğunda aldığı dini eğitim ve her ne kadar o günlerde Ülgener henüz

² Sayar, A. G., a.g.e., 2007, sh.67.

³ <http://www.nedirkimdir.org/sabri-ulgener-biyografisi/>

çocuk olsa da Osmanlı Devleti'nin hala ayakta olması ve Ülgener'in bu günleri bizzat yaşaması, dedesi ve babasından dolayı saraya olan ziyaretleri o günlerin toplumsal yapısı ve zihniyet dünyası ile ilgili Ülgener'in kafasında bazı düşüncelerin oluşmasında etkili olmuştur. Yine gençlik yıllarında saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı, üniversite reformu gibi birçok inkılâbın gerçekleşmesine şahit olmuştur. Ülgener'in yaşadığı bu tecrübelerin tesirleri yazdığı eserlerde de fark edilmektedir. Ülgener iktisat ile ilgili sekiz önemli kitap yazmıştır. Bunlar: 1-İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri, 2-Tarihte Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti, 3-İktisat Dersleri, 4- Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme, 5- Zihniyet ve Din, 6- Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler, 7-Makaleler.

Sabri Ülgener, Zihniyet ve Din adlı kitabında dinin iktisadi ve ahlâki hayat üzerindeki etkisini açıklamıştır. Ülgener'e göre, sadece iktisat ahlâki diyebileceğimiz ayrı bir ahlâk türü yoktur. İktisat ahlâki; günlük yaşamımız içinde sahip olduğumuz sosyal ahlâkın, günlük ihtiyaçları karşılarken şekillenen formudur.⁴

Ülgener iktisadi faaliyetin tanımını şu şekilde yapmıştır: “İktisadi faaliyet, bir bakıma, ihtiyaç tatmini yolunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki ilişkilerin toplamıdır.”⁵ Ülgener'in yaptığı bu tanımdan şu yorumlar çıkarılabilir. İlk olarak “madde”yi ele alacak olursak; ilk insanlar maddeyi sadece geçimlerini sağlamak ve hayatlarını devam ettirebilmek için kullanmışlardır. İnsanlar çalışıp daha çok kazanmaya başlayınca mal biriktirmeye, zamanla bunları değiş tokuş ederek yeni mallara sahip olmaya başlamışlardır. Yani madde zamanla insanların hayatlarını devam ettirmek için kullandıkları bir meta olmaktan çıkıp “tatmin araçlarına” dönüşmüştür. İkinci olarak çevre boyutunu ele alırsak; insanlar ilkel dönemlerde sadece yaşayabilecekleri kadar mal üretirken en yakın çevreleri (aile, cemaat..gibi) ile ilişki içerisinde olmuşlardır. Zamanla daha çok mal üretmeye başlayınca bunları başka yerlerdeki insanlara ulaştırmak için çevrelerini genişletmişlerdir. Yeni ülkelere, yeni kıtalara gitmeye başlamışlardır. Ve son olarak zaman boyutunu değerlendirecek olursak; ilkel insanlar sadece yaşadıkları anı düşünüp o an için üretirken artan üretim ve gelişen toplumlarla birlikte insanlar geleceğin hesaplarını yapmaya başlamışlardır. Zaman artık anı temsil etmemektedir,

⁴ Ülgener, S. F., Zihniyet Ve Din, Der Yay., İstanbul, 1981, sh.23.

⁵ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh.30.

geçmiş, şimdi ve bir de gelecek vardır. İnsanlar yaptıkları her faaliyeti hesaplayarak üretmeye başlamışlardır.⁶

Ülgener, bu değerlendirmeleri ile iktisadi davranışın sosyal şartlara ve zihniyet dünyasına bağlı olarak nasıl şekillendiğini açıklamış olmaktadır. Sosyal şartlar, mübadele ve üretim vasıtalarını değiştirmektedir. Tüketim alışkanlıklarını etkilemektedir. Ülgener bu yaklaşımını Weber gibi veya Sombart gibi, iktisadi zihniyeti ve davranışı sadece tarihin belli bir döneminde ortaya çıkmış ve bir inanca göre şekillenmiş manevi zihniyete de bağlamıyor. Bilindiği gibi, Sombart kapitalizmin arkasındaki duyguya ve inanca vurgu yapmıştır. Ancak ona göre kapitilazmin gelişmesinde ve şekillenmesinde Yahudilik en önemli etkiyi göstermiştir. Benzer şekilde Weber de kapitalizmin ve sanayileşmenin arkasında manevi değerlerin olduğunu söyler. Ancak, O'na göre bu değerler, Protestanlık inançları ile inşa edilmişlerdir⁷.⁸ J. Nef ise; kapitalizmin kökenini manevi değerlere bağlarken bu değerlerin, Katolik mezhebinin sanat ve bürokratik rasyonel değerleri ile şekillendiğini iddia eder⁹.

Ülgener, Weber'in İslâm iktisat zihniyeti konusunda yaptığı değerlendirmeleri de eleştirir. İktisat zihniyetinin manevi değerlere bağlı olarak şekillendiğini kabul eder. Bu konuda, Weber, Sombart ve Nef'le aynı görüştedir. Ancak sözü edilen manevi değerlerin metin olarak her zaman aynı etkiyi yapmadığını da göstermeye çalışır. Adı geçen üç Batılı düşünürü bir yönüyle katılmakla birlikte, diğer yönlerden onlardan ayrılır. Bundan dolayı Weber'in eleştirisini yaparak iddialarını temellendirir. İslâmi metinlerin ve uygulamaların Weber'in iddia ettiği gibi, iktisadi geriliğe yol açmadığını ısrarla ortaya koymaya çalışır. İslâmi metinleri, uygulamaları ve özellikle Tasavvuf ahlâkını tarihi ve sosyal şartlara göre yeniden yorumlar. Kalkınma ve gelişme dönemlerinde Tasavvuf ahlâkının gelişmeyi, kalkınmayı, tasarrufu, disiplinli çalışmayı ve üretmeyi canlandırdığını açıklar. Buna karşın; gerileme dönemlerinde tembelliği ve ataleti besleyen bir dini algılama biçiminin inşa edildiğini gösterir.

Ülgener kitabın genelinde Osmanlı iktisat ahlâkı ve zihniyeti üzerinde durmakla beraber yer yer Max Weber'in görüşlerine de yer vermiştir. Ülgener'e

⁶ Ülgener, S. F, a.g.e., 1981, sh.30-31.

⁷ Erkal Mustafa, Sosyoloji (Toplumbilimi), Der yay. İstanbul 1999, sh.70

⁸ Ülgener, S. F, a.g.e., 1981, sh. 25-42.

⁹ Nef, John, Sanayileşmenin Kültür Temelleri, Ter. Erol Güngör, Kalem yay. İstanbul 1980, sh. 60-68

göre din sosyolojisinin ve özellikle din ve iktisat ahlâkı ilişkisinin açıklanmasını birinci plânda Weber'e borçluyuz.¹⁰ Weber'in İslâm'ın ve özellikle tasavvufun iktisat ahlâkı üzerindeki etkisine pek yer vermese de ve bazen tek yanlı teşhislerde bulunmuş olsa da din ve iktisat ahlâkı ilişkisini oldukça iyi açıkladığını görmekteyiz. Weber daha çok Protestanlığın Kalvinizm mezhebinin iktisadi hayatın gelişmesi yönündeki olumlu etkilerinden bahsetmiştir. O'na göre insanlarda meslek kavramının ve disiplinli çalışma kültürünün oluşmasındaki en büyük etken Protestan ahlâkından kaynaklanmaktadır. Weber özellikle Protestan ahlâkı ile kapitalist zihniyet arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Ayrıca Weber'e göre iktisat ahlâkının oluşmasında sosyal tabakaların da etkisi vardır. Her toplumun kendi içinde bazı sosyal tabakaları vardır ve bunlar bir şekilde o toplumun ahlâkını ve zihniyetini etkiler.

Weber'e göre iktisat ahlâkı farklı çağ ve zamanlara göre değişiklik göstermiştir. Bazı toplumlarda bu değişiklik olumlu yönde bir gelişme gösterirken bazı toplumlar ise; bu gelişime ayak uyduramayarak çağın gerisinde kalmışlardır. Protestan toplumu bu gelişmeyi en iyi şekilde takip etmiş ve ileri bir toplum seviyesine ulaşmışlardır. İslâm dini ise; bu gelişmeyi takip edecek tetikleyici faktörlere sahip olmadığı için Müslüman toplumlar bu gelişmelerin gerisinde kalmışlardır. Weber'e göre düzenli yaşama biçimi insanlık tarihinde belki de ilk defa manastırlarda ortaya çıkmıştır. Çan kulelerinde ibadet zamanını belirtmek için çalan çanlar rahiplerde dakiklik bilincinin oluşmasına neden olmuş ve Batıda ilk dakik yaşayan insanlar rahipler olmuşlardır. Zamanla bu dakiklik bilinci tüm topluma yansımış ve insanların günlük yaşamları üzerinde etkili olmuştur. Böylece dakiklik bilinci insanlarda vazife anlayışının oluşmasını sağlamıştır.¹¹

Sabri Ülgener kitabının ikinci bölümünde Weber'in görüşlerini merkeze alarak dinin iktisat ahlâkı ve zihniyeti üzerindeki etkisi üzerinde durmuş ve onun İslâm toplum yapısı hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Weber'e göre "İslâm, toplum yapısı ve kuruluşu ile başından beri cihad ve fütuhata yönelik bir dinin karakteristiklerini sürdürür. Politik yanı riyazet tarafının, rant ve ganimet yanı normal üretim ve ticaret kazançlarının önünde ve ilerisinde olan bir toplumun dini."¹² Weber İslâm dinini bir "savaşçılar" dini olarak kabul eder ve ilk Müslümanların genellikle savaş ganimetinden zengin olmuş varlıklı insanlar

¹⁰ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh. 19.

¹¹ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh.38-39.

¹² Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh.51.

olduklarını savunur. O'na göre Müslümanlar kulluk görevlerini sadece namaz kılmak, oruç tutmak gibi günlük ibadetler yaparak yerine getirmektedirler. Oysa, Protestan toplumu için kulluk görevini yerine getirmenin en büyük şartı sürekli çalışmak ve üretmektir.

Aslında, pek çok hadis ve ayette ticaretle uğraşmayı öğütleyen, çalışmayı da ibadet kabul eden söylemler bulunmaktadır. Konuyla ilgili Ülgener kitabında şu örnekleri vermiştir: “Kârın en temizi, en ziyade helal kısmı tüccarın kisbidir.” ve yine şu örnek “Talebi helal her bir Müslim üzerine farz kılınmıştır.”¹³ Verilen örnekler İslâmiyet'in çalışmaya verdiği önemi oldukça iyi açıklamaktadır. Ülgener “üstadı Weber'in İslâmiyet konusundaki görüşlerini tek tek teşrih masasına yatırır ve norm olarak İslâmiyet'in çalışmaya ve kazanmaya verdiği değer ve önemi dile getirir. Hatta bazı İslâmi tarikatların bu ilkeleri hayata geçirirken Kalvinizm'i pek aratmadığını ileri sürmüştür.”¹⁴ Ülgener özellikle Melamilik tarikatının çalışmalarının bu yönde olduğunu belirtirken bu tarikatın aynı zamanda Osmanlı toplumunu kapitalist toplum olma yönünde olumlu etkilediğini de belirtmiştir.

Aslında, Ülgener İslâmiyet ile ilgili Weber'in bütün değerlendirmelerini onaylamazken tasavvuf konusunda ise; O'na katılmaktadır. Tasavvuf İslâmiyet'in ilk yayılmaya başladığı günden itibaren varlığını sürdürmüştür. Tasavvufu uğraşan insanlar yaşamlarını tamamen dine adanmışlar ve hayatlarını Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak için harcamışlardır. Ülgener özellikle Osmanlı Devleti'nde tasavvuf ve fütüvvet ilişkisi üzerinde durmuştur. “12. ve 13. yüzyıllardan beri Anadolu şehirlerinin bir kısmında esnaf ve zanaatkâr topluluklarının fütüvvet adı ile başlı başına birer tarikat havası sürdürdükleri biliniyor.”¹⁵ Bu teşkilâtın mensuplarına “ahî” adı verilmekteydi. Bu teşkilât Osmanlı döneminde de varlığını sürdürmüş ve tarikatlar üzerindeki etkisini de devam ettirmiştir.

Fakat zamanla Batini tarikatların ortaya çıkması ve var olan tarikatların da mal kazanma hırsı ile dünya işlerine dalıp, zevki sefaya düşerek Allah'ın rızasını kazanma isteklerinin sönmesi sonucu asıl amaçlarından sapmış ve İslâmiyet'in olumsuz bir şekilde anılmasına neden olmuşlardır. Ülgener de tam burada tasavvufun iktisadi ahlâk ve zihniyet üzerindeki olumsuz etkisinden bahsetmiştir. O'na göre tarikatların zaman içerisinde çok fazla üyesi olmuş ve

¹³ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh.66.

¹⁴ Sayar, A. G., a.g.e., 2007, sh. 319.

¹⁵ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh. 80.

bu üyeler tarikat için sürekli çalışmışlardır. Zamanla zenginleşen tarikatlarda sınıflı bir toplum ortaya çıkmış ve alt tabaka ile üst tabaka oluşmuştur. Alt tabaka sürekli bir şekilde üst tabakanın ihtiyaçlarını karşılamak için çalışırken, üst tabaka rahat içinde ve hatta alt tabakadan habersiz bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Bu durum öylesine bir hal almıştır ki alt tabaka ile üst tabakanın yaşam biçimi tamamen değişmiş, üst tabakanın bütün geçimi alt tabakanın sırtına yüklenmiştir. Üst tabakada olanlar için tasavvuf bir “tüketim ve gösteriş”¹⁶ tutkusuna dönüşmüştür.

Ülgener tasavvuf ve tarikat çevrelerinde meydana gelen bu örgütsel sınıfsal yapı değişikliklerinin zamanla değerleri de etkilediğini yani onun ifadesiyle zihniyet dünyasını değiştirdiğini söylemektedir. Ülgener M. Weber’le bu noktadan ayrılmaktadır. Weber zihniyet dünyasının, zihniyet değerlerine bağlı yapılar oluşturduğunu söylemekle, kapitalizmin ve burjuva kültürünün prüten değerlere dayanarak şekillendiğini isbatlamaya çalışmıştı. Ancak, Weber bu durumun sadece batı toplumları için doğru olduğunu söyler. Doğu toplumlarının, zihniyet dünyasının ekonomik kalkınma ve gelişme için yetersiz olduğunu iddia eder. Çünkü milli ve manevi değer hükümlerimize göre, Türk-İslâm kültüründe lüks ve gösteriş tüketiminden kaçınmak esastır.¹⁷

Oysa İslâm dini herkesin kendi geçimini kendinin kazanmasını telkin etmektedir. Tasavvuftaki bu yozlaşma iktisadi zihniyet üzerinde de etkisini göstermiş, ilk zamanlar mutasavvıflar gündüz halk için, gece Hak için çalışırken zamanla sadece kendi zevkleri için çalışmaya başlamış ve bu da iktisadi ahlâkı olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Yukarıda da belirttiği gibi; Ülgener özellikle Melamilik tarikatını ve daha sonra bu tarikatın devamı niteliğinde olan Bayramiye tarikatını Batini tarikatlardan ayrı tutmuş ve Osmanlı iktisat hayatının rasyonalizasyonu yönünde taşıyıcı olduklarını ileri sürmüştür.¹⁸

Sabri Ülgener yazdığı Zihniyet ve Din adlı kitaptan sonra “Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti” adlı kitabını yazmıştır. Ülgener bu kitabında Osmanlı toplumunda yaşanan darlık buhranlarından, bu buhranların sebep ve sonuçlarından bahsetmektedir. Fakat buhranlardan bahsetmeden önce bir önceki kitabında olduğu gibi; öncelikle iktisadi zihniyetten bahsetmiştir. Ülgener’in birçok Alman hocadan etkilendiğini ve bu etkinin kitaplarında da hissedildiğini yukarıda belirtmiştik. Ülgener bu kitabını yazarken de Alman

¹⁶ Ülgener, S. F., a.g.e., 1981, sh.103.

¹⁷ Erkal M., İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri, Der yay. İstanbul 1991, sh. 46

¹⁸ Sayar, A. G., a.g.e., 2007sh. 323.

ekonomist ve sosyolog Werner Sombart'tan etkilenmiştir ve kitabının pek çok yerinde Sombart'ın fikirlerine yer vermiştir.¹⁹ Sombart, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kıta Avrupası'nın önde gelen sosyal bilimcilerindendir. Alman genç tarihçi okulu içinde yer almış ve ekonominin tarihsel bir süreç olduğunu ve bu nedenle evrensel ekonomi yasalarının olamayacağını savunmuştur.²⁰ Ülgener'in eserlerinde sık sık Alman iktisatçıların görüşlerine yer vermesinin tek nedeni aslında sadece Alman hocalardan etkilenmiş olması değildir. Ülgener'e göre ekonomi zihniyeti etütlerine ilk defa Almanya'da başlamıştır. Bu sebepten Alman ekonomistlerin görüşleri onun için oldukça önemlidir.

Sombart iktisat tarihi incelemelerinde insanı ön plâna çıkarmıştır ve bu manada kendi alanında bir çığır açmıştır.²¹ Sombart aynı zamanda ekonomi tarihi ile kültür tarihinin bir arada araştırılması gerektiğini de belirtmiştir. Ekonomi her zaman insanların hayatında bulunan bir faaliyet olduğu için ekonomiyi kültür hayatının dışında düşünmek de olanaksızdır. Sombart özellikle “ekonomi zihniyeti nedir” ve “bu zihniyetin ekonomik hayata yansımaları nelerdir” soruları üzerinde durmuş ve iktisadi zihniyeti etkileyen sebepleri incelemiştir.²²

Sombart iktisadi zihniyetin insanlardaki yansımalarının üç farklı şekilde oluştuğunu belirtmiştir.

“1-İnsanlar iktisadi faaliyetlerinde ya basit ihtiyaç tatmini prensibini takip ederler yahut da kar prensibine göre hareket ederler;

2-Üretim için lüzumlu vasıtaları ya anane ve göreneğe istinaden seçerler yahut da o vasıtaları gayeye uygun olup olmadıkları bakımından tetkik ve muayene ettikten sonra, yani rasyonel olarak kullanırlar;

3-Nihayet birlikte çalıştıkları topluluğa karşı ya dayanışma ve diğerkarlık duygusu ile yahut ferdiyetçi ve egoist bir zihniyetle cephe alırlar.”²³

Ülgener Sombart'ın yapmış olduğu iktisadi zihniyeti etkileyen bu faktörleri tek tek yorumlamıştır. Ülgener'e göre Sombart bu faktörlerle ilkel toplumlar ve kapitalist toplumları karşılaştırmıştır. İnsanlar ilkel dönemlerde

¹⁹ Ülgener, S. F., Darlık Buhranları Ve İslam İktisat Siyaseti, Mayaş Yay.,Ankara, 1984, sh.6-27.

²⁰ http://tr.wikipedia.org/wiki/Werner_Sombart

²¹ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh.6.

²² Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh.7-8.

²³ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh. 11.

sadece geçimlerini sağlamak için iktisadi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Bu iktisadi faaliyetler basit tarım faaliyetlerinden öteye gitmemiştir ve bu faaliyetlerle uğraşırken çoğunlukla geleneksel yöntemleri kullanmışlardır. Daha çok cemaat duygusuyla hareket eden bu topluluklar yaptıkları faaliyetlerde dayanışma duygusuyla hareket etmişlerdir. Oysa, kapitalizm ile birlikte insanlar ihtiyaçlarından fazla mal üretmeye başlamış ve artık sadece kar etmek için iktisadi faaliyetlerle uğraşmışlardır. Daha fazla kar etme amacıyla mal üretmeye başlayan bu insanlar üretimi artıracak, çağın gereklerine uygun yöntemler ve araçlar kullanmaya başlamışlardır. Kâr gütmeye amacı insanlarda bireysellik duygusunu artırmış, dayanışmadan ziyade kişisel çıkarlar ön plâna çıkmıştır. Zaten bilindiği gibi; daha fazla kâr etme ve kazanma duygusu, bunun için kullanılan modern yöntemler ve bireysellik kapitalizmin vazgeçilmez unsurları arasındadır.²⁴

Ülgener, insanların iktisadi faaliyetlerle uğraşma amaçlarının iktisadi zihniyetlerini de ortaya koyduğunu savunmaktadır. Ona göre; “Yeryüzünde bazılarımız adeta kendi kapalı alemine çekilmiş denecek kadar huzur ve sükun içinde mütevekkiline yaşıyor, hayatının bütün manasını bu sükun ve inzivada görüyor; bazıları ise dindirilmez doyurulmaz bir kazanç gayreti ile muhitinin ve içerisinde yaşadığı anın hudutlarını aşarak iktisadi faaliyetini zaman ve mekân içerisine alabildiğine genişletmeğe çalışıyor; bazılarımız derin, uyusuk bir rahavet içerisinde ancak babadan, yahut ustadan kalma göreneğe, ananeye göre maişetini tedarik ediyor; bazılarımız ise her türlü anane ve görenek tesirinden uzak olarak faaliyetini her an gayeye uygunluğu bakımından mükemmelleştirmeye, yenilemeye gayret ediyor.”²⁵

Ülgener’in iktisadi zihniyetin oluşması ile ilgili yaptığı tasnifi incelediğimizde Sombart’ın yaptığı tasnifle paralellik gösterdiğini görmekteyiz. Ülgener de Sombart gibi insanları pre-kapitalist toplum ve kapitalist toplum olarak ayırmış ve bu toplumların kendi yaşam biçimlerine göre iktisadi zihniyetlere sahip olduklarından bahsetmiştir. Yaşamak için çalışan bir iktisadi zihniyetten, çalışmak için yaşayan bir zihniyete geçiştir bu.

Ülgener iktisadi zihniyetin oluşum şekillerinden bahsettikten sonra Osmanlı’da yaşanan darlık buhranlarına geçmiştir. Uzun uzadıya iktisadi zihniyetten bahsetmesinin nedeni ise Osmanlı’da bu buhranlar yaşanırken toplumun sahip olduğu iktisadi zihniyetin daha iyi anlaşılabilmesini

²⁴ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh.12-19.

²⁵ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh.10.

sağlamaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi Ülgener ülkemizde ve dünyada çok sıkıntılı günlerin yaşandığı dönemlere tanıklık etmiştir. Birinci Dünya Savaşı, İkinci Dünya Savaşı, 1929 dünya ekonomik bunalımı gibi dünyayı ekonomik anlamda sarsan bu önemli olaylar Ülgener'in Osmanlı'da yaşanan darlık buhranlarını ve insanlar üzerindeki etkilerini daha iyi tahlil etmesine yardımcı olmuştur.²⁶ Ayrıca iktisadi buhranların sebep ve sonuçları zaman ve mekânâ göre değişse de bu değişiklikler çok ciddi düzeyde olmamış ve temel sebep ve sonuçlar hep aynı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da birçok insan açlıktan ölmüş, evlerinden baskınlarından göç etmiştir, Avrupa'da Fransa ile İngiltere arasında yaşanan “Yüzyıl Savaşları”ndan sonra da. Örnek verdiğimiz bu iki farklı savaş farklı mekânlarda ve zamanda olsa da ekonomik anlamda insanları aynı ölçüde etkilemiştir.

Darlık buhranları, insan yaşamı varolduğundan bu yana değişik devirlerde meydana gelen bir hadisedir. Kapitalizmden önce bu buhranlara daha çok kuraklık, kıtlık, sel, hayvan istilaları gibi doğal afetler neden olurken, kapitalizmle birlikte insanların daha fazla kazanma hırsı işin içine girmiş spekülasyonlar ve kara borsacılık buhranlara neden olan faktörler arasında başköşeye oturmuştur. Ayrıca, ilkel dönemlerde insanlar yaşanan buhranların nedenlerini sadece manevi güçlere bağlarken, kapitalizm ile birlikte insanlar buhranların nedenlerini insanlarda oluşan iktisadi zihniyete bağlamışlardır.²⁷

Aslında Osmanlı vesikalarına bakılacak olursa “buhran” kelimesi 19. yüzyıla kadar kullanılmamıştır. Darlık buhranlarına tabiat olaylarının neden olduğu dönemlerde bu olayı tanımlamak için “kaht”²⁸ tabiri kullanılmıştır. Tabiat olaylarının neden olduğu dengesizlik yüzünden insanlar şehirlere göç etmeye başlamışlar ve durum daha büyük dengesizliklere neden olmuş, yeni buhranlar meydana gelmiştir. Bu defa “teati-nas'da haleli bikiyas”, “bey” ve şira muamelesinde külli ihtilal” gibi daha uzun tabirler kullanılmıştır. Toplumda tüketimin artması ve ekonominin iyice bozulması sonucu bu olayı izah edecek bir tabir kullanma ihtiyacı ortaya çıktı. Bu olayı izah etmek için Ülgener'in aktardığına göre basit ve kolay bir analogi ile tıptan alınmış olan “buhran” tabiri kullanılmaya başlandı.²⁹

²⁶ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh. 35.

²⁷ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh. 41-44.

²⁸ Ülgener, S. F., a.g.e., 1984, sh. 45.

²⁹ Ülgener, S. F., Tarihte Darlık Buhranları, Derin Yay., İstanbul, 2006, sh.24.

Ünlü İslâm düşünürlerinden İbn-i Haldun da en önemli eseri Mukaddime’de buhran tabirini kullanmamakla beraber iktisadi dengesizliklerden bahsetmiştir. İbn-i Haldun’a göre toplumlarda iki değişik iktisadi dengesizlik durumunda buhranlar meydana gelmektedir. Birincisi aşırı üretim ve fiyat düşüklüğü ki bu durum tüccarın durumunu oldukça olumsuz etkiler, ikincisi ise noksan üretim ve fiyat yüksekliği ki bu durum da iktisadi hayatta zararlı sonuçların meydana gelmesine neden olur. Görüldüğü gibi İbn-i Haldun darlık buhranlarının sebeplerini ilkel toplumlarda olduğu gibi tabiata değil insanların yapmış oldukları faaliyetlere bağlamaktadır. Ayrıca, sadece ekonomik darlığın değil aynı zamanda üretimde yaşanan aşırı bolluğun da iktisadi buhranlara neden olduğunu belirtmesi belki de o günlerde hiç kimsenin bahsetmeyi düşünemediği önemli bir detaydır.³⁰

Ülgener konuyu daha da somutlaştırmak için 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde yaşanan buhranlardan söz ettikten sonra buhranların sebeplerine ve sonuçlarına da değinmiştir. Ülgener buhranların sebeplerini iki önemli başlık altında vermiştir. Bunlardan ilki “Temelli ve uzun vadeli sebepler”, ikincisi ise “boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler”dir.³¹

Ülgener uzun vadeli sebepler arasında nüfus artışı ve bunun sonucunda köylerden şehirlere yaşanan göçler, paranın değerinin zaman zaman alçalıp yükselmesi ve son olarak da uzun süren savaşlar ve bu savaşlar için harcanan paraları saymıştır. Boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler arasında kıtlık ve ihtikâr yer almaktadır. Kıtlık daha çok tabii olaylara bağlı olarak gerçekleşirken, ihtikâr (karaborsacılık) malın piyasada azaldığı veya arttığı dönemlerde bir kısım insanın piyasadaki malı uzaklaştırarak fiyatının artmasına neden oldukları için oluşmaktadır. Tüm bu iktisadi bunalımlar toplumda panik ve telaşa neden olmuş ve bir kaos ortamının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle darlık dönemlerinde binlerce insan açlıktan ölmüş ve hatta çok küçük meblağlar için çocuklarını dahi satanlar olmuştur.³²

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Prof. Dr. Sabri F. Ülgener sahip olduğu tecrübeler ve aldığı iyi eğitim sonucu her iki eserinde de yerinde tespitlerde bulunmuş ve literatür tarihimize birbirinden kıymetli bu eserleri kazandırmıştır. Bu çalışmada bu eserlerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Yaptığımız bu değerlendirme sonucunda şunu söylemek yanlış olmayacaktır:

³⁰ Ülgener, S. F., a.g.e., 2006, sh.32-49.

³¹ Ülgener, S. F., a.g.e., 2006, sh. 101.

³² Ülgener, S. F., a.g.e., 2006, sh.75.84.

Ülgener'e göre meydana gelen bütün iktisadi faaliyetlerin temelinde iktisadi zihniyet ve iktisadi ahlak yatmaktadır. Eğer bir toplum iktisadi hayatta doğru karar verebilecek bir zihniyete sahip değilse bunalımlar yaşamaya mahkûmdur.

KAYNAKÇA

Duran Hacı, Endüstri Çağının Dinamikleri, Değişim yay. İstanbul 2002

Erkal M., İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri, Der yay. İstanbul 1991

Erkal Mustafa, Sosyoloji (Toplumbilimi), Der yay. İstanbul 1999

Nef, John, Sanayileşmenin Kültür Temelleri, Ter. Erol Güngör, Kalem yay. İstanbul 1980

Sayar, A. G., 2007, Bir Entelektüelin Portresi: Sabri F. ÜLGENER, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Ülgener, S. F., 1984, Darlık Buhranları Ve İslam İktisat Siyaseti, Mayaş Yay.,Ankara.

Ülgener, S. F.,1981, Zihniyet Ve Din, Der Yay., İstanbul.

Ülgener, S. F.,2006, Tarihte Darlık Buhranları, Derin Yay., İstanbul.

<http://www.nedirkimdir.org/sabri-ulgener-biyografisi/>

http://tr.wikipedia.org/wiki/Werner_Sombart